

սրածայր են , և երկու յարկ , վերինը գերեզմանին տեղն է , վարինը պզտի դռնով գետնափոր մուտք ունի , ուր կ'երևայ թէ մարմինները կը դնէին . հիմայ դատարկ են : Բնայտ տեղս կ'երևայ մեր Բրշակունի թագաւորաց գերեզմանատունը , զոր Պարսիկք թշնամութեամբ ւարեցին , ոսկորնին ալ հանեցին խառնեցին . բայց այն կրով և աղիւսով պարզ գերեզմանները գեռանաւեր մնացած կ'երևան : Բերդին մէջ ալ կանքանի մը շիրիմներ ասոնց նման :

Բնի բերդը հին Վարանաղեաց գաւառին մէջ կ'ինկնար , որ հիմա իր միւս անուամբը Կէմախ կ'ըսուի . իսկ Կէմախ կամ Կամախ հաւանականապէս Կմախ բառն է , որ Դուէլփի կը նշանակէ , մեռելոց տեղ ըլլալուն համար :

Եւրոպացոյցմէ այս Բնի բերդը ստորագրող կը ճանչնանք միայն Եւրոպական գղիացի հիւպատոս Պրէնդ , որ 1836^{էն} տեսեր է այս տեղս , Երզնկայէն գալով . և կը յիշէ երկայն խորաձոր մը ուսկից կ'անցնի Գարաառու գետը (որ է Եփրատ) , լիանասորն ալ Գէօփօր անունով , ինչու որ այն ջրոյն Եփրատայ հետ միացած տեղոյնքով կայ Վոմեր գիւղը . կը յիշէ նաև փայտէ կամուրջը , և բերդին ամրութիւնը , ջուրերը և պտղաբերութիւնը . բայց հնութեանց վրայ չխօսիր . իր ատեն 400 Տաճկի տուն և 30 Հայոց տուն կային , կ'ըսէ . և թէ կ'երևայ որ ամենեւին առուտուր չկայ հոս . բայց այս ալ կը յիշէ՝ թէ Վամախէն դէպ Եկին փայտ տանող կար ջրով :

ԲՆԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

ԲՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Վիր¹ :

Բնեամբ որ այնչափ կատարելութիւններով և գեղեցկութիւններով զարդարուած է արագաշարժ և փափուկ կազմուածքովը , բաղքը կերպարանքով և սիրելի բարքով , ի վերայ այսր ամենայնի վիթին գեղեցկութեանը չհասնիր : Եթե թիւնը այծեման չափ է , արագաշարժ և բարակ ոտուրնէրով . գլխոյն բոլոր մասերը իրարու խիստ համեմատական են . երկու սեւագոյն փայլուն եղջիւրներ ունի կէս ոտք երկայնութեամբ և վրանին մանեակներ կան , որոնք եղջիւրներուն արմատներուն վրայ աւելի դուրս ցատքած են , բայց հետզհետէ եղջիւրներուն բարկնալուն հետ մանեակներն ալ կ'անորոշան . ողորկ և սրածայր կը վերջանան դէպ ի առջև աղեղնաձև դարձած : Ելունքուն գոյնը թաւիշի զարկած սև է , և վառլուռնութեանը հետ հանգարտ հայեցուածք մ'ալ ունի : Փորուն վրայ և սրունքներուն ներքին կողմի մազերը փայլուն ճերմակ է . իսկ կոնակին , վզին և ազդրներուն և սրունից վրայի մազերը գեղեցիկ բաց դեղին են . աս դեղինին վրայէն երկու կողերուն երկայնութեամբը նեղկակ մութ սև երիզ մը կ'երևայ : Վիւնը չորս կողմը դեղին է , իսկ գագաթին վրան մոխրագոյն գիծ մը կայ , որ աչքին չորս կողմը բոլորելով , վար իջնալով թիւն գծերը կը ձևացունէ : Եկանջներուն վարերը ճերմակի զարկած է , և վերերը դեղին մոխրագոյն է , իսկ ներսի կողմը գեղեցիկ սևագոյն : Եկունքներուն վրայ մութ մազեր կան . իսկ պոչը կարճ ու սև կը վերջանայ : Ի թիւն աս գեղեցկութիւնները այնչափ հաճոյ անցած է արեւե-

Վ ի ր :

լեան բանաստեղծից որ գեղեցկութեան օրինակ կ'առնեն զինքը . և չէ թէ միայն իրեն մարմնոյն աղուորութեանը և շար ժուածներուն վայելչութեանը պատճառաւ , այլ և իրեն բնաւորութեանը համար՝ որ խիստ ընտանի է և հեզ ու հանդարտ :

Իսոնք բազմութիւն մէկ տեղ կրբնաւ կին և աւելի Իւորուոց և Իւրաբիոյ ընդարձակ տափարակ դաշտերը կրսիրեն . ուր մացառները քիչ և ցած ըլլալով իրենց անհանդարտ նայուածքին արգելք չեն ըլլար , ուր որ թշնամիները շատ դժուարաւ կրնան յանկարծակիի բերելով որսալ զիրենք : Երբոր այնպիսի չոր ու մաքուր գետին մը գտնան՝ որ իրենց մորթին աղուորութիւնը չաղտեղէ , հոն հանգիստ կ'առնեն և իրենցմէ մօտ եղած բարձր տեղերուն վրայ պահապաններ կը դնեն . որոնք երբոր հեռուէն մարդ կամ շուն տեսնան , և կամ թէ առիւծին մունչելու ձայնը լսեն , կը լսին լաւ մը ձայներնին ձգած կան-

չուրուտել . արդարեւ այս պահապանաց արթնութիւնը շատ հարկաւոր է իրենց . որովհետեւ ամէնվողմանէ վտանգով պաշարուած են . բայց իրենց այս արթնութիւնն ալ դարձեալ բաւական չէ զիրենք բազմադիմի թշնամիներէն պաշտպանելու . վասն զի իրենց մօին համբուրութեամբը անապատին մսակեր կենդանեաց սովորական որսն են . անոր համար առիւծը , վագրը , յովազը , արծիւը , անգղը , այս ամէն գիշակեր կենդանիք միշտ վիթերու խումբերուն ետեւէն կ'իյնան և անոնց հետ կը ճանապարհորդեն : Երբոր իրիկուն կ'ըլլայ ու վիթերը հանգիստ կ'առնուն , խել մը իրենցմէ պակսած կ'ըլլան . և թէ որ արագավազ չըլլային , գրեթէ ցեղերնին ալ բոլորովին կը հատնէր : Երբոր բաւական հեռուէն կը տեսնան թշնամոյն գալը , ու կը յուսան որ փախչելով կրնան ազատելու , մէկէն իրենց արագ ընթացիւքը վազել կրսկսին . բայց երբոր թշնամին յանկարծակի վրանին հաս-

նի, ան ատեն մէկէն բոլորը մէկտեղ քովէ քով ամբոյստուելով կ'որ կը բոլորին, և ամէն կողմանէ իրենց սրածայր եղջիւրները կը տնկեն զիրենք պաշտպանելու համար: Այս գեղեցիկ բայց տկար պատրաստութիւնքը գրեթէ ամենին յարձակողներուն դիմակալութիւնը չեն ընէր, վասն զի թէպէտ պզտի հարուած մ'ալ տան, բայց մէկէն սկսելով ջարդուիլ, ազատ մնացածները կը ցրուին ու կը սկսին ամէն կողմ խառնափնդոր փախչիլ: — Բայց վերի ըսած գիշակեր կենդանիները կրնանք ըսել որ վիթին առաջին թշնամիները չեն. որովհետեւ ասոնք գոնէ երբ կը կշտանան, հանգիստ կը թողուն զիրենք քիչ մը ժամանակ. ուր ընդ հակառակն մարդիկ կը հալածեն զասոնք միշտ, ամենին գոհ չըլլալով ձեռուրնին ինկածներով. և այս որսորդութիւնը իբրեւ իրենց զուարճութիւն մ'ալ սեպուած է. անոր համար Պարսիկները, Եթովպացիք և Բրաբացիք ասոնց վրայ շինուած ոտանաւորները երգելով զանոնք որսալու կ'ելլան: — Այս բաներուս պատճառն է վիթին մին ազնուութիւնը. որովհետեւ ինչպէս որ ըսինք, ուրիշ վայրի որսերէն աւելի ասիկայ ախորժելի է:

Վիթը որսալու համար արեւելցիք պզտի յովազը, բազէն և նոյն իսկ վիթը կը գործածեն: Պզտի յովազով որսալու համար, նախ առաջուց լաւ մը կը կրթեն զիրենք. և ետքը պզտի սայլի մը վրայ կապած, աչուրնին գոց կը տանին ինչուան որ վիթերու խումբ կը տեսնան. ան ատեն աչուրնին կը բանան, և երբոր ապահով կ'ըլլան որ կենդանին տեսաւ զվիթը՝ կ'արձրկեն: Պզտի յովազը գիտնալով որ եթէ ուղիղ վիթերուն վրայ վազէ, չկրնար անոնց ետեւէն հասնիլ ու բռնել, շատ վարպետ կերպով անոնց կը սկսի մօտենալ, խոտորնակ ու զարտուղի ճամբաներով առաջ կ'երթայ, սողալով կը քալէ և մացառներու ետեւը կը ծածկի, ու երբոր աչքը կը կտրէ թէ ուժը կը բաւէ, մէկէն կը ցատքէ կը հասնի խումբին վրայ: Արբոր կը սկսի անյազաբար ուտել, որ-

սորդները վրայ կը հասնին, ու անոր պէտք եղած մասին չափ տալէն վերջը՝ առանց դժուարութեան դարձեալ կը կապեն զինքը ու աչուրնին ալ կը գոցեն: Յովազը թէ որ այս իրեն գործածած հնարքներով չկարենայ բռնել մէկ վիթ մը, շատ կ'ամբնայ ու շփոթած կը կենայ, և ոչ իսկ կը փորձէ որ իր չորս կողմը եղած ցրուող վիթերուն ետեւէն իյնայ ու հասնի: — Բազէով եղած որսն ալ առջինին պէս հետաքրքրական է: Որսորդները ձիերու վրայ հեծած կ'երթան, բարակ ըսուած որսի շներ ալ հետերնին առած. իսկ բազէները ձեռուրններուն վրայ կը տանին, զորոնք լաւ կրթած են: Հազիւ որ կ'արձրկեն՝ բազէն նետի պէս արագութեամբ մը կը յարձրկի վիթին վրայ և մագիւղներուն մէկովը երեսը, միւսովն ալ վիզը լաւ մը կը ճանկըռտէ: Վիթը երբ կը վիրաւորուի՝ վեր կը ցատքէ ձեռքէն ազատելու համար ու կը սկսի փախչիլ. բայց բազէն թող չտար, ու թեւերը շարժելով կտցով ու մագիւղներով վիթին աչքը կը կուրցնէ. և նոյն միջոցին խեղճին երակներն ալ կը բանայ, որով վիթը ուժէ կ'իյնայ. ասանկ վիթը կէս յաղթուած ատեն՝ որսորդներն ու շները կը սկսին վրան վազել, և անոր հասնելով կը բռնեն: Որսորդները բազէին վիթին պարանոցը կու տան որ ուտէ. որպէս զի սովեցրնեն իրեն որ պարանոցին վրան յարձակի, որ վիթը չկարենայ փախչիլ: — Իսկ վիթերուն ձեռքով ալ այսպէս կ'որսան. վիթերը կ'ընտանեցնեն, ու ասոնց եղջիւրներուն վրայ խել մը մասնաւոր կերպով շինուած դիւրանցիկ հանգոյցներ կապելով՝ կ'արձրկեն զիրենք վայրենիներուն խումբին վրայ: Այս ընտանիները իրենց հանգոյցներովը խառնուելով վայրենիներուն մէջ, ոմանց ոտքէն, ոմանց ալ եղջիւրներէն կամ գլխէն անցրնելով կը քաշեն կը տանին: Այս ողջ ողջ բռնուած վիթերը դիւրաւ կ'ընտանեն. վասն զի թէպէտ և երկչոտ են, բայց իրենց քաղցը, լաւ ու ընկերասէր բնաւորութեամբ պատճառաւ կը զգան՝ երբոր իրենց հետ

լաւ վարուին , որով առանց դժուարութեան ալ կ'ընտանենան :

Ս ի թերուն ցեղը շատ այլ և այլ տեսակներ կը բաժնուի . ասոնց փոքրագոյն տեսակը որ կէ՛լէ կ'ըսուի , հազիւ ինը բթաչափ բարձրութիւն ունի . իսկ մեծագոյն վիժը՝ որ Բաննա կ'ըսուի , զօրաւորագոյն ձիւ մը հասակն ունի : Եւս ամէն տեսակները կը տարբերին իրարմէ աւելի իրենց մարմնոյն համեմատութիւններովը ու եղջիւրներուն ձեւովն և ուղղութեամբը , քան թէ իրենց բնաւորութիւններովն ու սովորութիւններովը : Բիրիկէի ու Բիոյ ծանօթ տեղերը կը բնակին ու գլխաւորապէս Բարեյուսոյ գլխին անտառներուն ու լեռներուն վրայ : Հոն կը գտուի Ոսոսոսառն Անդիլէ , որուն անհուն խումբերը բոլոր գաւառին բոյսերը կ'ուտեն կը հատցնեն . Օրէքս ըստածը , որ Հովմայեցոց կրկէսներուն մէջ կը մտնէր , և որուն վրայ իրենք առասպելախառն պատմութիւններ թողած են . Կրէմը , զորն որ կը սարսափեցնէ որոտման ձայնը , և որն որ երբեմն երբեմն մացառներէն վեր կը ցատէ գետինը դիտելու համար . դարձեալ կը գտուին հոն Եսկոր և Կոս ըստածները , նաև կէ՛լէ ու Բաննա ըստածները , զորոնք վերն յիշեցինք :

Եւրոպայի մէջ տեսակ մը վիժի միայն կայ , որ կ'ըսուի Սաիկա . այս տեսակ վիժերը անհամար խումբերով կը թափառին այն բաց , ցամաք , աւազուտ ու աղուտ դաշտերուն մէջ , զորոնք կը պատեն Վրաբաք լեռները , Ղանուբը , Սև ծովը , Կասպից ծովը , Ի հաստան , () պի գետը , և Լճայի լեռները : Եւս տեսակը թէպէտ իրեն յատուկ մարմնոյ քանի մը տարբերութիւններ ունի , բայց սովորութիւնները նոյն են ուրիշ տեսակ վիժերուն հետ , բաց 'ի քանի մը փոփոխութիւններէն , զորոնք կլիմայն ըրած է վրանին : Ընք ասոր թափանցիկ եղջիւրները կը փնտռեն , որովհետեւ ապակիի պէս զասոնք իրենց լապտերներուն կը յարմարցնեն :

ԱՍՏԵՂԱԲԱՆԺՈՒԹԻՒՆ

Աս վերջի կէս դարերնու մէջ գտնուած մոլորակներուն վրայ պատմական տեղեկութիւն :

Եւստղաբաշխութեան փառաւոր անցքերուն մէջ խիստ նշանաւոր պիտի ըլլայ այս անցուցած կէս դարերնիս , այսինքն 1800էն մինչև 1851 տարին , գտնուած նոր նոր մոլորակներուն պատճառաւ . աս նորանոր գտնուած երկնային գնտերով որչափ որ աստեղաբաշխական գիտութեան սահմանները ընդարձակեցան , և Եւստոծոյ մեծութեանը վրայ ունեցած գաղափարնիս պայծառացաւ , նոյնչափ ալ աս պզտի երկրագնդի վրայ տիրողներուն հպարտութիւնը պէտք է նուաճի :

Հաստատութեան անհամար աստղերը երկու գլխաւոր կարգ կը բաժնուին . Հաստատուն Եւստեղք և Ստորակք : Հաստատուն աստղերը արեւուն պէս կը փայլին բնածին լուսով ու զգալի շարժմունք մը չունին՝ բաց 'ի արեւելքէն դէպ 'ի արեւմուտք աչքի երեցած օրական ընթացքէն , որ առերեւոյթ բան մըն է և ոչ իրական : Իսկ մոլորակները արեւուն ճառագայթներովը լուսաւորուած կը շողշողան և անոր վրայ կը պտրտին քիչ շատ արտակեղծ շրջաններով . շատ անգամ ասոնք արբանեակներ կ'ունենան և կամ ուրիշ երկրորդական մոլորակներ որ անընդմիջաբար իրենց վրայ կը պտրտին : Եւս մոլորակներու մէջէն ոմանք Վիսաւոր կը կոչուին , որոնք ձուածն շրջանով երկրն քի անբաւ տարածութեան մէջ ամէն դրբով կը պտրտին . ասոնց գիսաւոր կոչուելնուն պատճառն է՝ որ ասոնցմէ շատը դէս կամ պոչ կ'ունենան : Եւ տեսակ աստղերը ամէն ատեն թէպէտ մարդկանց տեսութիւնը մեծ զարմանքով իրենց ձգեր են , բայց աւելի դիտակին գիտէն ետքը . որովհետեւ բնաւ ատեն մը չտեսնուած մոլորակներ ու գիսաւորներ դիտակով տեսնուեցան :

Ի լուսնութագր չորս արբանեակներով